

Н.С.Побірченко

МАЛОКОМПЛЕКТНА ШКОЛА: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Малокомплектна школа – своєрідний феномен освітнього середовища України. Ця своєрідність зумовлена соціальними, територіальними, економічними, географічними, демографічними умовами, що виокремлюють малокомплектну школу з-поміж інших навчально-виховних закладів і диктують необхідність розробки і застосування специфічних форм і методів навчання і виховання школярів, розподілу навчального матеріалу, організації та реалізації управлінських функцій, здійснення внутрішкільного контролю та ін.

Ще недавно проголошені ідеї щодо укрупнення сільської школи і ліквідації на цій основі малокомплектних навчально-виховних закладів сьогодні довели свою хибність, помилковість, адже в деяких випадках їх реалізація могла призвести до виникнення значних проблем у галузі освіти, нанести невинуватену шкоду населенню сільської місцевості.

Передумовою цього є той факт, що за сучасних умов українське село, як і все наше суспільство, переживав не лише соціально-економічну, а й демографічну кризу. В результаті цих процесів спостерігається значне скорочення дітей шкільного віку і як наслідок виникає потреба саме у малокомплектній школі. Тому сьогодні існування таких закладів, активізація їх подальшого розвитку не тільки не викликає заперечень, а й значно актуалізує наукові пошуки, пов'язані з підвищенням ефективності функціонування таких шкіл, посилює увагу до цих питань на всіх рівнях. Відомості про них набули досить ґрунтовного висвітлення у наукових працях Р.Барановської, Н.Касярум, М.Короля, В.Лизогуба, В.Мелешко, Т.Павлова, Н.Присяжнюк, О.Савченко, В.Стрекозіна та ін., в яких подається аналіз змісту роботи малокомплектної школи, пропонуються поурочні розробки для різного типу комплектів, окреслюються основні проблеми, визначаються можливі шляхи подолання деяких із них.

Уже сама назва „малокомплектна” передбачає наявність у структурі школи класів-комплектів. Проте їх склад не є чітко визначеним; малокомплектні школи значно різняться за наповнюваністю як самої школи, так і кожного класу зокрема. Наочним підтвердженням цього може бути той факт, що до цього типу навчально-виховних закладів відносять:

- школи, де початкові класи об'єднані в клас-комплект, очолюваний одним педагогом;
- школи, де немає одного чи кількох класів через відсутність дітей певної вікової категорії;
- школи, де наповнюваність класів не перевищує 5-16 учнів.

До найбільш поширених типів малокомплектних шкіл належать ті, що мають у своїй структурі один, два і три комплекти. Останній зазвичай

об'єднує від 14 до 40 учнів. Ці показники регулюються наказом Міністерства освіти і науки України „Про внесення змін та доповнень до наказу Міністерства освіти України від 10.09.1997 р. №341” (від 17 вересня 1999 року №328), а також рекомендаціями практичним працівникам (від 23 жовтня 2000 року №1/9-435), де пропонуються такі варіанти створення комплектів:

об'єднання двох класів, коли загальна кількість учнів не перевищує 25 осіб;

об'єднання трьох класів, якщо загальна кількість школярів не перевищує 15 осіб;

об'єднання чотирьох класів із загальною кількістю учнів до 10 осіб.

Якщо в останньому випадку загальна кількість дітей перевищує вказані параметри (10 осіб), рекомендується відокремити найбільш малочисельну вікову категорію і проводити з цими школярами заняття за індивідуальною формою. Водночас слід зважати на те, що у зв'язку з переходом середньої загальної освіти на 12-річний термін навчання (а, отже, пролонгованістю початкової ланки до 4 років), все більш помітним явищем стають класи, що охоплюють до 10 молодших школярів.

В Уманському районі Черкаської області, наприклад, станом на 31 грудня 2003 року налічувалося 14 малокомплектних шкіл: 3 школи I ступеня (44 учні, 9 класів, 2 комплекти) і 11 шкіл I-II ступеня (659 учнів, 83 класи, 1 комплект).

Серед інших специфічних особливостей малокомплектної школи слід назвати такі, як:

– відсутність у штатному розкладі посад заступників з навчально-виховної роботи, помічників з господарської роботи, педагога-організатора, секретаря-друкарки, бібліотекаря;

– відсутність джерел позабюджетного фінансування;

– наявність труднощів в організації навчально-виховного процесу в разі відсутності вчителя через ті чи інші об'єктивні чи суб'єктивні обставини;

– надмірна зайнятість як учителів, так і батьків у домашньому господарстві – чинник, обумовлений соціально-економічними умовами життєдіяльності сільського населення;

– низька підготовка дітей до навчання в школі через відсутність дошкільних закладів, неухвагу батьків до цих питань;

– висока інтенсивність педагогічного контролю і спілкування у системі „вчитель – учень”;

– необхідність широкого застосування індивідуально-консультативних форм навчальної діяльності і недостатня готовність до цього педагогічних кадрів;

– методична ізоляваність учителів;

– необхідність поєднання вчительських функцій з функціями управління навчально-виховним закладом;

– обмеженість взаємодії з батьками та громадськістю села у здійсненні навчально-виховного процесу.

Усі ці варіанти „відсутності”, „необхідності” покладають на вчителя значний обсяг професійних обов’язків, зумовлюють ту своєрідність, про яку йшлося на початку статті.

Розглянемо найбільш ефективні, на наш погляд, способи розв’язання завдань, що стоять перед малокомплектною школою як навчально-виховним закладом, і можуть певною мірою допомогти вчителям у здійсненні професійно-педагогічної діяльності.

Вивчення практики роботи малокомплектних шкіл показує, що визначальними умовами забезпечення її ефективності насамперед виступають оптимальне поєднання класів у комплект. Як засвідчує досвід, педагогічно доцільним є підхід, за якого в один комплект входять учні першого і другого класів або другого і четвертого. Старші діти (в обох випадках) уже мають певний досвід самостійної роботи, тому можуть певний час працювати без безпосереднього керівництва з боку вчителя, що надає йому можливість приділити більше уваги учням меншої вікової категорії.

Крім цього, досить добре зарекомендував себе підхід, за якого комплект створюється на основі поєднання суміжних класів.

Небажано об’єднувати у комплект 6-річних учнів, адже вони потребують виключної уваги вчителя через притаманні їм психофізичні особливості, які вимагають центрації на них окремої уваги, всебічного врахування при організації навчально-виховного процесу. До того ж, існують суттєві відмінності між навчальними планами для 1 класу та планами для інших років навчання; відрізняється специфікою і дидактико-методичне забезпечення навчально-виховного процесу.

Отже, до характерних рис малокомплектної школи, незалежно від її ступеня і кількості комплектів, можна віднести: малочисельність і нерівномірність наповнення класів, нестабільність поєднання класів, варіативність щорічного набору учнів, роботу вчителя одночасно з різновіковим складом учнів, необхідність взаємоузгодження форм і методів, які використовуються стосовно учнів кожного класу і передбачають досягнення навчальної мети. Оцінка таких особливостей не може бути однозначною. З одного боку, окреслені особливості створюють сприятливі умови для індивідуалізації та диференціації навчально-виховної роботи, забезпечення дійового взаємовпливу школярів один на одного, їх співробітництво, утвердження партнерських взаємин між учителем та учнями, а з іншого – посилюють труднощі педагогічної діяльності, вимагаючи від педагога гнучкої, нестандартної реакції. До цього слід додати такі негативні фактори, як дефіцит безпосереднього мовного спілкування вчителя з окремою дитиною, наслідком чого може стати уповільнення її мовленнєвого розвитку, продукувати зниження уваги в процесі уроку, втрату інтересу до навчання взагалі.

Усі ці чинники накладають на вчителя малокомплектної школи підвищені вимоги щодо планування роботи не лише на певний відрізок часу

(чверть, півріччя, рік), а й на кожний урок. Особливої уваги потребує визначення доцільності його етапів, добирання оптимальних форм організації та реалізації навчальної роботи з кожним класом, що входить до комплекту, впровадження тих чи інших засобів навчання.

Тому, враховуючи складність матеріалу, рівень підготовленості учнів, в окремих випадках допускаються зміни у розкладі уроків, перерозподіл (порівняно із затвердженим на початку навчального року планом) часу, що відводиться на роботу окремо з учнями, наприклад, 1 класу в I півріччі і старшим класом (класами) – у другому, Однак і в таких випадках учитель має орієнтуватися на обов'язкове опрацювання програми, що передбачена для кожного року навчання.

Ще однією особливістю планування уроку можна назвати таку, як врахування того, що, по-перше, такий план має складатися для класу-комплекту в цілому, тобто, бути спільним для всіх учнів, з якими працює вчитель у певному часовому вимірі; по-друге, чергування етапів дещо відрізняється від традиційного і має передбачати послідовні переходи: від самотійної роботи школярів до роботи з учителем і навпаки.

Самостійна робота у класі-комплекті – обов'язковий елемент кожного уроку, який може, при потребі, повторюватися кілька разів. Тому планування „етапів переходу” має бути чітким, доцільним за часом, ґрунтуватися на певній логіці та внутрішньому взаємозв'язку, а також пов'язуватися із завданнями вивчення теми в кожному класі, враховувати кількість класів-комплектів та зміст предметів, що поєднуються на одному уроці, підготовленість учнів до самотійної роботи.

Однак, незважаючи на такі особливості, структура уроку майже у всіх класах має будуватися за такими напрямками: пояснення нового матеріалу, закріплення, повторення, узагальнення знань. Поєднання означених вимог накладає на вчителя обов'язок заздалегідь визначати, який етап буде відбуватися під його безпосереднім керівництвом, а на якому учні працюватимуть самотійно.

Наведені вище аспекти потребують від учителя відповідної підготовки, яка включала б: визначення структури та змісту самотійних завдань, оптимального розподілу часу між класами; формулювання головної навчальної мети для кожного класу, виховних та розвивальних завдань, які належить вирішити у процесі опанування конкретного матеріалу.

Для самотійних видів роботи учнів бажано використовувати: підготовчі вправи до вивчення нового матеріалу; засвоєння нового матеріалу, аналогічного вивченому, за детальною інструкцією; вправи на закріплення з метою засвоєння способів дій з опорою на алгоритмічні таблиці пам'ятки; тренувальні вправи.

При плануванні самотійної роботи необхідно: чітко визначити її місце у загальній структурі уроку, форми проведення, тривалість; виходити із реальних можливостей дітей; передбачити труднощі, з якими учні можуть зіткнутися при самотійному опрацюванні матеріалу і розробити способи їх

попередження (подолання); підготувати відповідний дидактичний матеріал; продумати раціональні способи перевірки виконаного завдання.

Робота під керівництвом учителя організується переважно за допомогою словесних методів: бесіди, розповіді, пояснення. Такі методи застосовуються як окремо, так і в поєднанні (наприклад, пояснення поєднується із бесідою), що підвищує їх ефективність.

Зважаючи на те, що дошкільна підготовка дітей до систематичного навчання у сільській місцевості має в переважній більшості випадків незадовільний характер, важливу царину роботи вчителя малокомплектної школи складає вивчення цієї характеристики стосовно кожного учня. Така інформація одержується при проведенні цілеспрямованої роботи, результати якої фіксуються у спеціальних картках за такими параметрами:

Рівень готовності дитини до навчання в школі

№ п/п	Показники	Рівень розвитку	Необхідність корегування
1	Бажання навчатися		
2	Уміння виконувати завдання дорослих		
3	Уміння читати		
4	Уміння рахувати		
5	Розуміння умовності запитань і завдань		
6	Розумовий розвиток (кміпливість)		
7	Орієнтація у просторі відносно свого тіла		
8	Уміння співробітничати з однолітками		
9	Фізичні недоліки		

Означені питання вивчаються безпосередньо перед вступом дитини до школи. У наступні роки навчання до цього переліку додаються ще такі аспекти:

- інтерес до окремого предмета;
- уміння працювати самостійно;
- бажання самостійно працювати;
- виявляє здібності з....;
- відчуває труднощі у....;
- особливо захоплюється....;
- потребує особливої уваги.

Така інформація (за умов її постійного й цілеспрямованого поповнення, аналізу й узагальнення) слугує підґрунтям до розробки

варіативного компонента навчального плану, внесення корегуючих змін у процес його реалізації з метою розв'язання запланованих завдань.

Аналізуючи особливості роботи вчителя малокомплектної школи, не можна обійти увагою й такий об'єктивний чинник, що утруднює її реалізацію, як відсутність позашкільних закладів, центрів культури на селі, де діти могли б займатися у позаурочний і позашкільний час, наповнюючи своє дозвілля певним змістом. Згідно із статистичними даними, близько 40% сільських населених пунктів не мають сьогодні клубів чи будинків культури, майже половина – бібліотек; при цьому 33% від загальної кількості сіл не мають не лише стаціонарних закладів культури, а й позбавлені можливості користуватися послугами пересувного обслуговування. Такий стан є характерним не лише для малонаселених пунктів, а й для 2,2% тих, кількість населення в яких сягає 500 осіб.

За таких умов на вчителя малокомплектної школи, яка виступає своєрідним культурно-освітнім центром, що привносить цінності в культурний соціум села, покладається обов'язок не лише надати дитині базові знання, а й всяко сприяти формуванню в неї моральних засад. Підґрунтям цього має стати зміст шкільного мікросередовища (вчитель, шкільна атмосфера, характер взаємовідносин між педагогом і дітьми, самими дітьми, культ книжки, форми спілкування, дух творчості, пізнання), яке містить значний потенціал впливу на розвиток зростаючої особистості, формування її духовного світу.

У цьому контексті актуалізується позаурочна виховна робота. Її організація і проведення мають свої особливості порівняно з аналогічною роботою у звичайних загальноосвітніх навчальних закладах. Ці особливості можна розцінювати у двоякому плані. Так, різновіковий склад класів-комплектів дещо утруднює добір тематики, розробку змісту виховних заходів, адже те, що вже „проходили” учні старших за роками навчання класів, потребує впровадження з меншими. Проте така різновіковість може стати у нагоді для „оживлення” певних правил, еталонів, приписів. Скажімо, дотримання четвертокласниками „Правил для учнів” слугує наочним зразком форм їх впровадження у щоденне життя для інших учнів класу-комплекту: залучення всіх школярів до спільної роботи (зрозуміло, зважаючи на вікові особливості та індивідуальні можливості), сприяє вихованню в дітей взаємодопомоги, толерантності, партнерства, допомагає у вихованні певних особистісних рис, практичних умінь і навичок.

До виховної роботи малокомплектної школи варто залучати батьків учнів. Це не лише стане в нагоді вчителю, а й допоможе урізноманітнити її зміст, збагатити його цікавими формами. До того ж, участь сім'ї в шкільних справах підвищує відповідальність батьків за виховання дитини, дозволяє підвищувати їхню педагогічну культуру, що позитивно впливає на внутрішньосімейну атмосферу як важливий чинник розвитку і формування дитячої особистості.

У цьому зв'язку варто згадати Піклувальні ради та Батьківські комітети. Примірне положення про батьківські комітети (ради)

загальноосвітнього навчального закладу було утверджене наказом Міністерства освіти і науки України 2 червня 2004 (№ 440) – документ, яким основна мета цих органів убачається в захисті законних інтересів дітей, наданні допомоги педагогічному колективу в реалізації освітніх завдань. На їх членів також покладеться обов'язок створення належних умов для формування та розвитку учнів, забезпечення їх національного виховання, прищеплення навичок загальнолюдської культури, сприянні захисту здоров'я та безпеки життєдіяльності. Важливе місце посідають питання запобігання бездоглядності дітей у вільний від занять час; зміцнення зв'язків між навчальним закладом, сім'ями учнів і громадськістю. Крім цього, представники батьківського комітету мають долучатися до розвитку матеріально-технічної бази навчального закладу, його благоустрою.

До останнього часу робота батьківських комітетів, особливо на рівні малокомплектної школи, залишалася доволі часто на рівні простої фіксації його створення. І справа не в тому, що батьки і громадськість села байдуже ставляться до шкільних справ. Основна причина їх бездіяльності зумовлюється незнанням як самих батьків, так і представників різних організацій (як у самому селі чи найближчому населеному пункті) про можливість участі в таких органах, а то й про саме їх існування. Щоб подолати наявні у цьому плані негаразди, вчителю не варто замикатися на собі та своїй школі, а нести відповідну інформацію в найближчий соціум.

Окреме питання становить зміст функції управління в малокомплектній школі. Ця функція покладеться на вчителя-класовода і передбачає визначення стратегії розвитку навчально-виховного закладу; забезпечення та розвиток його матеріально-технічної бази; організацію системи самоконтролю за навчально-виховним процесом; створення мотиваційної моделі для саморозвитку учнів та умов для досягнення мети закладу; проведення самоаналізу і самокорекції власної діяльності за результатами школи.

В.Мелешко, наприклад, пропонує розглядати поєднання управлінських і вчительських функцій у таких аспектах:

- структурування змісту освіти за віковими групами відповідно до складу комплекту;
- структурування власної діяльності, спрямованої на виконання програмних вимог і завдань школи;
- спрямування діяльності на розвиток пізнавальних інтересів учнів з використанням ефективних форм і методів навчання;
- відбір та поєднання доцільних форм організації навчання (індивідуальних, групових, класно-групових та ін.).

Даючи узагальнюючу характеристику малокомплектної школи, не можна обійти увагою таке важливе питання, як внутрішньошкільний контроль. Технологія цього процесу передбачає застосування різних методів, вибір яких, певним чином, залежить від виду контролю, який передбачає провести керівник школи. До найбільш усталених відносять попередній, поточний, тематичний, узагальнюючий, вибірковий, підсумковий,

персональний і фронтальний види контролю. Кожний з них має свою мету і завдання. Щодо спрямованості контролю, то йому підлягають такі питання (на прикладі початкової ланки освіти):

- дотримання та виконання вимог чинного законодавства щодо надання якісної початкової освіти;
- забезпечення умов для виконання навчальних програм з предметів Державного стандарту початкової загальної освіти;
- забезпечення та виконання санітарно-гігієнічних вимог та режиму роботи школи;
- використання дидактичного забезпечення у навчально-виховному процесі тощо.

Всі види контролю, незважаючи на його вид і спрямування, мають спільні структурні компоненти: об'єкти, мету і завдання, функції, методи, аналіз та узагальнення результатів, визначене місце, час і терміни проведення.

Так, об'єктами контролю можуть бути: учні, вчитель, батьки, навчально-виховний процес, виховна робота, методична робота, зміст певного предмета, методики викладання, виховний вплив навчального матеріалу на учнів, готовність учителя до викладання та ін.

Залежно від виду контролю, до якого звертається керівник школи, кожний з них має конкретні напрями вивчення, тобто певний зміст, що пов'язаний з тим чи іншим об'єктом. Для унаочнення наведемо варіанти „розшифрування” деяких об'єктів контролю щодо малокомплектної школи, які пропонуються в науково-методичній літературі:

Класно-узагальнюючий контроль:

- адаптація учнів до умов роботи школи;
- рівень знань та вихованості учнів класу;
- формування загальнонавчальних умінь і навичок;
- ефективність методів викладання в класах-комплектах;
- якість роботи вчителя;
- робота класовода з батьками, організація та якість виховної роботи.

Фронтальний контроль:

- стан викладання предметів, що передбачені навчальним планом у конкретному класі;
- якість роботи класоводів щодо виконання режимних вимог школи.

Тематичний:

- робота колективу над єдиною педагогічною проблемою;
- формування внутрішкільної мотивації до навчання в учнів;
- виконання методичних рекомендацій щодо усного і писемного мовлення молодших школярів;
- методика проведення інтегрованих, однотемних, однопредметних уроків у класах-комплектах.

Персональний:

- продуктивність діяльності вчителя в класі-комплекті;
- методична підготовка вчителя до роботи в класі-комплекті;

- ефективність використання часу уроку в класі-комплекті;
- зміст і обсяг домашнього завдання, індивідуалізація та диференціація завдань;
- організаційна структура уроку в класі-комплекті;
- ефективність самостійної роботи на уроці в класі-комплекті.

Оглядовий:

- стан документації класу;
- стан трудової дисципліни;
- стан матеріальної бази школи.

Ми розглянули деякі з найбільш актуальних, на наш погляд, питань, пов'язаних із функціонуванням сучасної малокомплектної школи. Зрозуміло, що кожне з них містить значний обсяг проблем, які потребують докладного вивчення, аналізу, розробки, винайдення найбільш оптимальних шляхів розв'язання. Однак навіть таке стисле висвітлення цієї проблематики стане у нагоді не лише вчителям, які вже працюють у малокомплектних школах, а й тим, хто ще тільки збирається ступити на цю непросту, але таку важливу й необхідну для наших дітей стежину.

Список використаних джерел

1. Присяжнюк Н.І. Особливості роботи у класі-комплекті // Початкова школа. – 1999. – №1. – С.45.
2. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Поручник для студентів педагогічних факультетів. – К., 1997.
3. Савченко О.Я., Суворова Г.Ф. Навчально-виховний процес у малокомплектній школі. Методичні рекомендації. – К., 1988.